

Kansallinen kulttuuri ja suhteellisuudentaju

Pertti Karkama

Demokraattisuuden ideaali edellyttää, että jokainen äänestäjä pystyy tietoisesti harkitsemaan valintojaan, mikä puolestaan edellyttää korkeaa sivistystasoa ja suhteellisuudentajua. Käytännössä tämä merkitsee sitä jo Snellmanin, Lönnrotin ja muiden varhaisten suomalaisuusmiesten esittämää kantaa, että kasvatuksen, opetuksen ja koulutuksen tulisi aina sisältää myös sivistyksellinen aines.

Porvoossa keväällä vuonna 1809 maapäivien päätösjuhlissa keisari Aleksanteri I vetosi koiteihinsa lähdössä oleviin maapäivämiehiin sanoen:

”Viekää muassanne kukin kotieseutenne sydämeen, painakaa maanmiestenne sielun syvimpään sama kaikinpuolinen luottamus, joka on johtanut näitä valtiopäiviä. Välittäkää heille sama vakaumus, sama varmuus valtiollisen olemassaolon tärkeimmistä perusteista, lakienne loukkamattomuudesta, henkilökohtaisesta turvallisuudesta sekä yksityisomaisuuden koskemattomasta kunnioittamisesta./ Tämä urhea ja uskollinen kansa tulee siunaamaan kaitselmusta, jonka suomina ovat nykyiset olot. Asetettuna vastedes kansakuntien joukkoon lakiensa suojassa tämä kansa muistaa entisen esivaltansa enää vain luodakseen siihen lujat ystävyydensiteet, joiden solmimiseen rauhan palautuminen suo mahdollisuuden.”

Mikä vetoimuksen tosiasiallinen ja tarkoitettu sisältö sitten olikin ja millaisen aseman sen alun perin katsottiin Suomelle suovan, se oli sellaisenaan poliittinen ja kulttuurinen tosiasia, joka suomalaisten oli otettava huomioon heidän pyrkiessä selvittämään kansallisen toimintansa rajoja ja mahdollisuuksia. Kuten Snellman sittemmin, 1860-luvun alussa kirjoitti, keisarin sanat antoivat vain toiminnan kehykset. Suomalaisten tehtävä oli hänen mukaansa toimia niin, että kehykset saisivat oman valtion edellyttämän kansallisen, sekä taloudellisen, yhteiskunnallisen että kulttuurisen sisäl-

lön. Dialektikkona Snellman ajatteli, ettei kansallista valtiota voida antaa ikään kuin lahjana vaan että se mahdollistuu ja toteutuu vasta kansan ja kansakunnan oman toiminnan myötä.

Valtion synty edellytti, että oli ensin rakennettava kansakunnan synnyn ja toiminnan taloudelliset, yhteiskunnalliset ja sivistykselliset edellytykset sekä kansallinen yhteistunto ja yhteistahto, todellinen identiteetti, joka sallisi kaikille suhteellisen vapaan mahdollisuuden toimia annettujen välttämättömyyksien puitteissa mutta samalla laajentaen vapauden alaa. Kuten Osmo Jussila on viime vuonna ilmestyneessä teoksessaan *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (WSOY 2004) toistanut, valtio oli tuolloin vain mielikuva, joka oletettiin ja uskottiin ajan myötä voitavan toteuttaa. Autonomian ajan sivistyneistön tehtäväksi tuli oikeastaan kertoa suuret kertomukset, joiden tarkoituksena oli esittää uskottavia ja siksi toiminnan perustaksi kelpaavia myyttejä suomalaisten menneisyydestä, nykyisyydestä ja tulevaisuudesta. Oli luotava kuva Suomesta ja suomalaisista, suomalaisesta kansakunnasta historiallisena subjektina, toimijana suhteessa itseensä ja muihin kansakuntiin.

Sivistyneistön vastuu

1800-luku oli etenkin alkupuoleltaan mielikuvien taistelua. Eri yksilöiden, romantikkojen ja valistusmiesten, suomenmielisten ja ruotsalaisten, virka-aristokratian ja sivistyneistön ja miksei myös sivistyneistön ja kansan välillä käytiin jatkuvaa kamppailua siitä, kuka saisi määrittää keskeisten käsitteiden, esimerkiksi valtion, merkityksen niin, että ne kelpaisivat kansallisen toiminnan sisällöksi. Yksinkertaistaen voi sanoa, että Aleksanteri II:n valtaannousuun ja Krimin sodan jälkeiseen aikaan saakka vallitsi

kiistelevien osapuolten, myös suomalaisen virka-aristokratian ja kenraalikuvernöörien, välillä konsensus – tosin suhteellinen ja sisäisesti hajainen – siitä, että oli toimittava lojalisti tai ainakin lojalaalittua esittäen suhteessa autokraattisen keisarin tahtoon.

Toiminta ei suinkaan ollut aina pyyteetöntä. Se ei ollut aina vain vastuuta kansallisesta edusta, vaan usein samalla taistelua omien intressien ja vallan puolesta. Mikäli toimija halusi saavuttaa tavoitteensa, hänen oli joka tapauksessa sovittava toisiinsa vapaus ja välttämättömyys. Näin syntyi vähitellen, debattien ja toiminnan myötä, kansallinen toimintatapa, jossa painottui realismi ja suhteellisuudentaju. Sittemmin tätä suuntausta on kutsuttu – turhan kielteisesti värittäen – reaaliolitiikaksi.

Ensimmäisen kerran suomalaiset joutuivat nyt kansakuntana itse hoitamaan omat asiansa, *suas res publicas*. Tämä yhteisten asioiden vastuullinen hoitaminen edellytti reaalien mahdollisuuksien etsintää ja suhteellisuudentajua. 1800-luvun alkupuoliskolla käsitteiden sisältöjen määrittelyn ja kansallisen toiminnan pääpaino oli poliittisen elämän rajoitusten vuoksi maan sisäisessä, ruohonjuuritason kulttuurisessa elämässä. Suhteellisuudentajun periaate siirtyi näin myös kulttuuriin. Kulttuurisessa toiminnassa alkoivat vähitellen prosessoitua ja saada uutta sisältöä maan ulkoisten suhteiden ja sisäisen tilanteen jäsentämisen kannalta keskeiset käsitteet, sellaiset kuin esimerkiksi kansa, kansakunta, historia, valtio, vapaus.

Sivistyneistö oli uuden suuren tehtävän edessä. Suomen uusi asema Venäjän suuriruhtinaskuntana edellytti, että Turun Akatemian oppineiston tilalle oli kasvatettava uusi sivistyneistö, joka tiedosti Suomen erityisaseman ja tahtoi toimia reaaliolitiikan ja realismin periaatteiden mukaisesti. Sen oli löydettävä Venäjän asettamista rajoituksista huolimatta mahdollisuudet rakentaa suomalaista kansakuntaa ja kansallista kulttuuria niin, että se kannustaisi ajamaan kansallisia etuja ja estäisi maan sulautumisen emämaahan. Kulttuurielämästä tuli vähitellen ratkaiseva toimintakenttä rakennettaessa suomalaista kansakuntaa ja kansallista identiteettiä.

Sivistyneistön oli suunnattava katseensa myös yli rajojen, läntiseen Eurooppaan ja otettava huomioon ne historialliset mullistukset, jotka vaikuttivat myös kotimaan oloihin ja asemaan: Ranskan vallankumouksen seuraamukset, Napoleonin sodat, Venäjän saavuttama ratkaiseva asema Wienin kongressissa, Preus-

sin nousu johtavien kansakuntien ja valtioiden joukkoon, yhteiskunnalliset levottomuudet ja vallankumoukset, kapitalistisen yhteiskunnan ja talouden mukanaan tuomat epäkohdat ja niiden aiheuttamat yhteiskunnalliset levottomuudet, sotien uhka, siirtomaiden valloitukset sekä vastauksina historiallisiin haasteisiin syntyneet kansallisuusaatteen sekä liberalistiset ja sosialistiset opit.

Uuden sivistyneistön synty ja tehtävät

Johtaviin asemiin kohosi nyt sivistyneistösukupolvi, joka ei ollut saanut kasvatustaan ja koulutustaan Ruotsin vallan aikana eikä omaksunut sen aikaisia radikaaleja, jopa kumouksellisia oppeja, mutta joka ei myöskään ollut omaksunut Porthanin ajan valistuksen ja hyödyn aikakauden ajatuksia sellaisenaan. Tähän sukupolveen, joka aloitti opintonsa 1820-luvulla Turussa, kuuluivat sittemmin suurmiehiksi julistetut Elias Lönnrot, Johan Ludvig Runeberg ja Johan Vilhelm Snellman sekä useat muut kulttuurivaikuttajat. Vaikka heidän toimintansa ja ajattelunsa kulkivatkin eri teitä, heitä yhdisti realismi ja suhteellisuudentaju.

Tulevien suurmiesten yhteenkuuluvuuden tunnetta lisäsivät myös ystävyys- ja tuttavuus-suhteet sekä usein myös sukulaisuudet ja avioliitot. He kuuluivat kukin tavallaan ”Tengströmin klaaniin”, yhteisöön, jonka *grand old man* oli arkkipiispa Jakob Tengström, suomalaisen reaaliolitiikan yksi isistä. Hänen roolinsa siirtyi sittemmin, yliopiston siirryttyä Helsinkiin vuonna 1827, hänen veljensä pojalle, filosofian professori Johan Jakob Tengströmille. Tässä ”klaanissa” leikkasivat toisensa eurooppalaisen ajattelun mitä erilaisimmat juonteet aina romantiikasta valistukseen ja herderiläiseen sekä hegeliläiseen sivistysajatukseen niin, ettei ketään ryhmän jäsenistä voida pitää minkään virtauksen tai opin puhdasverisenä edustajana. Heillä ei ollut missään vaiheessa ehdotonta ylivaltaa, ja he joutuivat jatkuvasti puolustamaan kantojaan muiden hyökkäyksiä vastaan.

Rahvaan saaminen mukaan kansalliseen toimintaan edellytti, että väestöllä oli oma yleis- ja kirjakieli sekä kulttuuriset laitokset, jotka sallivat ajatusten vaihdon kansan keskuudessa sekä kansan ja sivistyneistön välillä. Todellinen ja kestävä identiteetti edellytti kuitenkin myös tasa-arvoisuutta. Jokaisella kansalaisella piti olla mahdollisuus saada tietoa asioiden tilasta ja ottaa osaa yhteisten asioiden hoitoon. Se edel-

lytti sananvapautta, jonka puolesta esimerkiksi Snellman kävi kiivasta polemiikkia. Myönteiset kansainväliset suhteet ja tasavertainen kansojen välinen vuorovaikutus puolestaan saattavat toteutua vain, jos kansakunta on tietoinen itsestään ja että sille tunnustetaan asema kansojen joukossa täysivaltaisena subjektina. Koska tilanne ei sallinut toteuttaa näitä vapauksia ja oikeuksia sellaisenaan, ne esitettiin usein etenkin kaunokirjallisuudessa teosten kuvitteellisten maailmojen sisäisinä prosesseina.

Suurten kansallisten kertomusten ja myytien kirjoittamiseen osallistui oikeastaan kaikki merkittävät kulttuurivaikuttajat: Runeberg, Lönnrot, Snellman, Johan Jakob ja Robert Tengström, Cygnaeus, Topelius, Castrén, Kivi, Wecksell sekä lukemattomat muut sekä kaunokirjallisuuden, filosofian ja tieteen mutta myös kuvataiteen edustajat. Merkittävimmät teokset tematisoivat välillisesti tai välittömästi, peitellen tai suoraan samaa aihetta, Suomen kansainvälistä ja valtiollista asemaa, Suomen oloja ja suomalaisuutta. Ne olivat mukana määrittelemässä Suomea ja suomalaisia ja asettamassa heidän elämänsä laajempiin luonnollisiin, historiallisiin, kulttuurisiin ja aatteellisiin suhteisiin. Näin virisi jo autonomian alkupuolella kiinnostus tutkia Suomen historiaa, kieltä, kansanrunoutta, taloutta, fysiologiaa ja muita tieteitä. Samaan aikaan alkoivat kulttuuriset pyrkimykset saada käytännön edellyttämiä yhteisöllisiä muotoja. Kansalliset kulttuurilaitokset alkoivat syntyä.

Suomen oloja käsittelevää kirjallisuutta, oli pa se sitten faktaa tai fiktiota, Snellman kutsui kansalliskirjallisuudeksi. Hän edellytti kirjoituksissaan, että sivistyneistön ja viime kädessä kaikkien kansalaisten oli mahdollisuuksiensa mukaan hankittava perustiedot kaikilta inhimillisen toiminnan aloilta, jotta he saavuttaisivat valmiudet vapaisiin, yksilöllisiin valintoihin ja kansalaistoimintaan. Snellmanin mukaan yleissivistys tarjosi mahdollisuuden harkita ja tehdä tietoisia, suhteellisuudentajuisia valintoja. Sivistys ("Bildung", "bildning") oli hänen mukaansa tässä merkityksessä kansanvallan ja viime kädessä myös kansallisen valtion synnyn yksi ehto.

Useimpien kansallisen kaunokirjallisuuden merkkiteosten välittämä kuva elämästä ja maailmasta oli konkreettinen ja suhteellistava, ja sellaisina ne kuuluivat realismiin, tai kuten sitä myöhemmin alettiin kutsua, ideaalirealismiin alueelle. Realisteina kirjailijat kuvasivat ilmiöt, kuten Kivi *Seitsemän veljestä* -romaanis-

saan, suhteessa muihin ilmiöihin ja pohdiskelivat niiden välisiä suhteita ja niissä piileviä mahdollisuuksia toteuttaa vapauden sivistykselliset ideaalit. Realismi on tässä merkityksessä mahdollisuuksien taidetta. Mutta samalla realistinen teos esittää sivistysihanteiden mukaisia ja samalla uskottavia mahdollisuuksia etsiä teitä eteenpäin. Itse asiassa taiteen realismi on poliittisen toiminnan omalakinen kulttuurinen ja esteettinen rinnakkaisilmiö.

Sivistysideaalien mukaan ilmiöitä oli tutkittava ottamalla huomioon niiden sekä havaittavat että reaalisesti mahdolliset suhteet muihin ilmiöihin. Suhteellisuudentajun arvostus johdi myös kansainvälisyyteen. Euroopan kansojen kulttuurien tasavertaista vuorovaikutusta pitivät tärkeinä niin Lönnrot, Runeberg kuin Snellmankin, ja heidän kulttuurikäsitöksensä oli siksi jyrkässä ristiriidassa kiihkokansallisen etnonationalismin kanssa. Tässä he ja etenkin Lönnrot ja muut kielen ja kansanrunouden tutkijat seurasivat niitä periaatteita, jotka Johann Gottfried Herder oli esittänyt Weimarissa 1700-luvun loppupuolella. Hänen historiallinen ja kulttuurinen relativisminsa vaikutti monessa suhteessa ratkaisevasti suomalaisen sivistysajatuksen syntyyn.

Sivistysajatuksen murros

Venäjän aseman heikentyessä Euroopassa Krimin sodan jälkeen, talouden liberalisoituessa ja elinkeinoelämän vähitellen vapautuessa, kapitalistis-porvarillisen yhteiskunnan syntyessä ja sen toimintatapojen tunkeutuessa myös maa-seudun perinteiseen elämismaailmaan sekä valtiopäivien koollekutsumisen virittäessä poliittista puoluetoimintaa, syntyi paineita, jotka kyseenalaistivat sivistyneistön perinteiset ajattelutavat. Ne pakottivat vähitellen sivistyneistön muuttamaan käsityksiään omasta asemastaan, sivistyksestä ja sivistyslaitosten tehtävistä, kansasta ja kansanopetuksen sisällöistä ja kulttuurisista arvoista.

Merkantilistisen talousjärjestelmän murtuessa ja liberalistis-kapitalistisen talouden saadessa vähitellen jalansijaa paljastui Suomessakin se perustavaa laatua oleva ristiriita, joka vallitsee pääoman globaalien ja kansakunnan intressien välillä: kansallisuusaatteen sisällön oli muututtava.

Yhteiskunnan uudenlainen luokkakajako lisäsi omalta osaltaan paineita yhtenäistä, konsensusukseen perustuvaa arvomaailmaa kohtaan.

Myöskään yhtenäinen sivistysajatus ei voinut enää säilyttää asemaansa. Kansalais- ja ihmisoi- keuksista ei voinut enää vallita yksimielisyyttä, ja siksi syntyi kiistoja ja erimielisyyksiä, jotka koskivat myös yhteiskunnallista oikeudenmu- kaisuutta ja joiden ratkaisu edellytti neuvotte- luja ja siksi vaatimuksen kansanvallan toteutta- miseksi. Kansan oma tahto alkoi vähitellen he- rätä, ja länsieurooppalaisia levottomuuksia pe- läten sivistyneistön oli pakko muuttaa käsityk- sensä myös kansasta. Syntyi kiista siitä, kuka saa ja voi edustaa kansan tahtoa ja mikä oli kan- san oma asema tässä taistelussa.

Uusi tilanne johti kohti kansallisuusaatteen ideologisoitumista. Jakaantuvan suomalaisuus- liikkeen eri fraktioiden edustajat väittivät, että juuri heillä oli hallussaan snellmanilaisen sivi- tysajatuksen totuus.

Vakuuttaakseen muut ajatustensa parem- muudesta he turvautuivat poliittis-ideologi- seen retoriikkaan. Suhteellisuudentaju ja suh- teellinen konsensus, jotka luonnehtivat varhai- sempaa kansallista ajattelua, peittyivät poliitti- siin ristiriitoihin ja erimielisyyksiin. Kulttuuri menetti pääroolinsa keskustelussa kansallisista arvoista. Sääty-yhteiskunnan lukumäärältään mitätön etuoikeutettu yläluokka halusi kaikin voimin säilyttää valtansa nuorten hyökätessä heitä vastaan kansan tahdon lippujen alla. Mie- likuva siitä, mikä valtio on, alkoi saada reaalis- ta sisältöä, joka ei kuitenkaan vastannut esimer- kiksi Snellmanin käsityksiä.

Muutoksen paineet alkoivat erottua myös Snellmanin kirjoituksissa. Oireellisesti hän kiin- nitti nyt huomionsa erityisesti talouden, yhteis- kunnan ja kansanopetuksen ongelmiin. Hänen mukaansa kansantalouden etu on koko kansa- kunnan yhteinen etu, ja siksi sivistystyö voisi periaatteessa toimia myös taloudellisen toimin- nan pontimena. Vuonna 1863, siis valtiopäivä- vuonna, Snellman kirjoittaa, että teollisuuden ja kaupan kehitystä seuraa myös kasvava tietoi- suus aineellisten intressien keskinäisestä riip- puvuudesta ja siten niiden merkityksestä ”ylei- sinä, kansallisina intresseinä”. Hänen käsitykse- nä mukaan kapitalistit eivät vain ole vielä ym- märtäneet taloudellisten intressien kansallista yhteisyyttä ja sivistystyön suhdetta niihin.

Yhteiskunnalliset epäkohdat ja kumoukset johtuivat Snellmanin mukaan pääosin siitä, että aineellisen hyöty ja hyvinvointi jakautuvat epä- tasaisesti ja pääomat sekä siksi myös rikkau- det keskittyvät kapitalistiluokalle. Niinpä hän kirjoittikin jo vuonna 1858, ettei maan kauppi- aiden ja teollisuusharjoittajien luokan piirissä

patriotismi ulotu vielä tietoisuuteen kuulumi- sesta maaperään, jota kutsutaan Suomeksi, eikä kansakuntaan, jota kutsutaan suomalaiseksi”.

Aatteellisesti ja kulttuurisesti katsoen voidaan 1800-luvun lopun poliittiset ja ideologiset kiistat ymmärtää valistuksellisten ja sivistyksellisten ajatusten yhteentörmäykseksi fennomaanisen liikkeen sisällä. Vaikka kirjoituksissa ei tehdäkään selvää eroa sivistyksen ja valistuksen käsitteiden välillä, tarkempi käsitteiden erittely osoit- taa kuitenkin, että Snellmania nuoremman pol- ven fennojen, esimerkiksi Yrjö Koskisen ja Agat- hon Meurmanin, mielessä sai jalansijaa 1700-lu- vun hyödyn aikakaudelta periytyvä ja jatkuvasti kulttuurin sivujuonteena Suomessa vaikuttanut kansanvalistuksen ajatus.

Kansan valistajien huomio suuntautui nyt, kuten aikaisemminkin, talonpoikaisen kansan ja sittemmin myös teollisuustyöväestön elä- mismailmaan ja siinä tapahtuviin muutok- siin. Kansan valistaja, usein pappi tai opettaja, otti kyllä huomioon kansan elämismailmassa vaikuttavat arvot ja normit, elämäntavat ja fyys- isen ympäristön. Mutta toisaalta kansanvalis- tuksesta tuli osa nykyaikaistuvan yhteiskun- nan aatemaailmaa, ja siksi sen keskeiseksi on- gelmaksi kiteytyi ristiriita, joka vallitsee rah- vaan uskottujen perinteisten elämänarvojen ja nykyajan vaatimusten välillä. Katsottiin, että kansa oli pettänyt sivistyneistön ja että sen kes- kuuteen oli levinnyt moraalinen rappio. Kansa valistava asetui nyt kansan yläpuolelle ja pyrki muuttamaan kansan elämismailman arvot ja normit.

Uudenlaisessa elämismailmassa vaadittiin ennen kaikkea uudenlaisia käytännön tietoja ja taitoja, tai kuten nykyisen uusliberalismin ideo- logit sanoisivat, uudenlaista osaamista. Omassa maailmassaan työskentelevän valistetun talon- pojan ja työläisen tehtävä on toimia jumalaan luottaen uutterasti, nöyrästi ja niin tehokkaasti, että hänen työnsä tuottaa mahdollisimman run- saan voiton. Ei olekaan ihme, että Saarijärven Paavo nousi arvoon arvaamattomaan. Paavosta tuli nyt todellinen kansan edustaja, hän sai teh- tävän edustaa modernin yhteiskunnan ihanne- kansalaista. Nyt sellaiset Raamattuun ja muu- hun perinteiseen uskonnolliseen kirjallisuuteen pohjaavat ja agraarisessa yhteisössä vaikutta- neet periaatteet, kuten että jokainen on oman onnensa seppä ja että sen joka ei tee työtä ei pidä myöskään syömän, siirrettiin ideologisesti uuteen elämismailmaan sen eettiseksi arvoik- si ja normeiksi. Papisto ja tilalliset omaksuivat pian uudet tulkinnat.

Ideologisen valistusajattelun johdonmukaisiin edustajiin kuului Agathon Meurman. Juuri hän kiteytti kirjoituksissaan ja puheissaan uuden sivistyneistön valistukselliset aatteet ja pyrki näin rakentamaan yhtenäisen ideologian, jonka tehtävä oli taata suomalaisuusmiesten vähitellen uhanalaisen vallan säilyminen. Hän oli myös ratkaisevassa asemassa sivistyneistön luodessa Lönnrotin, Runebergin ja Snellmanin suurmieskulttia. Vuoden 1877–1878 valtiopäivät osoittivat, että Meurman oli saavuttanut auktoriteettiaseman talonpoikaissäädössä. Samaan aikaan Koskinen saavutti ratkaisevan aseman papiston piirissä.

Saadessaan ideologisia sisältöjä protestanttiseen etiikkaan kuului myös piirre, jolla sittemmin tuli olemaan ja on vielä nykyäänkin ratkaiseva merkitys myös otettaessa kantaa yhteiskunnallisiin ongelmiin. Protestanttinen etiikka on sisällöltään yksilö- ja sosiaalietiikkaa. Kuten jo David Hume aikoinaan selitti, etiikan säännöt voivat luonnollisella tavalla koskea vain yksilön tekoja suhteessa lähimmäisiin. Laajemmat periaatteet, jotka koskevat yksilön suhdetta koko yhteiskuntaan ja esimerkiksi yhteiskunnallisiin luokkiin, ovat tavalla tai toisella luonnottomia ja keinotekoisia. Sivistyksen suhteellisuudentajuisiin periaatteisiin kuulunut yhteiskunnallisen vastuun ajatus alkoivat heiketä, ja sen tilalle astuivat yksilö- ja sosiaalieettiset periaatteet, mikä samalla merkitsi luterilaisen kirkon edustamien moraalikäsitysten ideologisoitumista.

Pyrkimykset saavuttaa ideologinen hegemonia johtivat sittemmin myös kiihkomieliseen etnonationalismiin, jonka juuret ulottuvat autonomian ajan romanttisiin aatteisiin ja jonka sisältämät ajatukset kansan sielusta sekä suurmiesten ja suurten johtajien välttämättömyydestä ohjattaessa tiedostamatonta kansaa suureen kulttuuriseen ja sotaisaan taisteluun kaikkea vierasta, sekä oman kansan sielussa että muissa kansakunnissa vaikuttavia vihamielisiä voimia, vastaan. Vuosisadan loppua lähestyttäessä romanttiset virtaukset, joissa idealisoitiin kansa ja kansan alkuperäiseksi tulkittu elämä, saivat vahvan jalansijan kulttuurissa, esimerkiksi niin kutsutussa karealianismissa.

Uudet tuulet puhaltavat

Kaikki sivistyneistön edustajat eivät kuitenkaan olleet mukana siinä valtataistelussa, jota

sivistyneistön piirissä käytiin 1800-luvun lopussa. Useat kriitikot asettivat jo 1850-luvulla aikana jolloin aatteelliset, yhteiskunnalliset ja poliittiset ristiriidat jakoivat sekä kansan että sivistyneistön keskenään kamppaileviin ryhmittymiin ja luokkiin. Keskeinen piirre oli se, ettei snellmanilais-hegeliläinen käsitys valtiosta sivistyksen ja oikeudenmukaisuuden kantajana ja sivistyneistöstä valtiollisen toiminnan ohjaajana enää pätenyt. Katse oli suunnattava kansalaisyhteiskuntaan, jossa vastakohtaisuuksien ja ristiriitojen perustat näyttivät piilevän.

Nämä kysymykset asetti jo vuonna 1852 Carl Immanuel Qvist väitöskirjassaan *De hegeliiana philophiam juris tractandi ratione*, vaikka hän ei tietystikään esittänyt kysymyksiään tässä muodossa. Qvist toi keskusteluun liberaalimmat arvoperusteet ja suuntasi huomionsa nimenomaan kansalaisyhteiskuntaan ja sen luokkajakoon. Sivistysajatuksen kannalta merkittävää hänen ajatuksissaan oli se, että hän kansalaisyhteiskunnan sisäisiä ristiriitoja tarkastellessaan joutui tähdentämään yhteiskunnallista oikeudenmukaisuutta ja määrittelemään sen sisällön uudelleen.

Toimittaessaan sittemmin liberaalia Wiborglehteä Qvist joutuikin vuonna 1855 kiistaan Yrjö Koskisen (tuolloin vielä G. Z. Forssman) kanssa siitä, kuka on sivistyksellisen kehityksen kantaja, talonpoikaisto vai työväestö. Qvist asettui työväestön puolelle, sillä hänen mielestään työväestö on ”lähempänä julkista elämää kuin maanviljelys, ja perusväestön helmasta syntyneenä se yhdistää kielensä ja kansallisen omalaatuisuutensa ajankohdan yleiseen kulttuuriin”. Myös Snellman puuttui keskusteluun. Käsitellessään Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimintaa *Litteraturbladissa* vuonna 1856 Snellman ei asetu yksiselitteisesti kummankaan osapuolen kannalle.

Hän tukee kyllä Koskisen käsitystä maanviljelyn ja maatalousväestön kansallisesta luonteesta, mutta toisaalta hän painottaa teollisuuden ja välillisesti myös teollisuustyöväestön merkitystä. Aineellinen ja henkinen kehitys kuuluvat Snellmanin mukaan yhteen: aineellinen kehitys luo henkistä, joka puolestaan vaikuttaa takaisin aineelliseen. Snellmanin mukaan ”Itsenäisempi kauppa ja teollisuus kohottavat sellaisenaan kansallista tietoisuutta lisäämällä kansakunnan positiivista valtaa sekä sivistyksessä että hyvinvoinnissa.”

Snellmanin mukaan ”asioiden pakko” vetää sen rajan, jossa hyvinvointi ja kansallinen si-

vistys kohtaavat. Siksi olisi naurettavaa vaatia "työtä jälkimmäisen hyväksi jossain kehityksen vaiheessa ja jäädä odottamaan toimintaa edellisen hyväksi". Snellman tiedostaa, että inhimilliset tarpeet, sekä henkiset että aineelliset, kehittyvät tuotannon ja vaihdon vuorovaikutuksesta. Hän kirjoittaa: "Mutta sivistyksen myötä lisääntyy myös teollisten tuotteiden ja tavaran vaihdon tarve, ja tarve tuottaa kyvyn tyydyttää se."

Esimiehen puheessaan Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa vuoden 1874 vuosikokouksessa Snellman jatkaa samojen ajatusten kehittelyä. Maanviljelijät ovat hänen mukaansa luonnostaan konservatiiveja ja estävät kaikkea vierasta. Sen sijaan teollisuuden harjoittajat vaurastuttavat omaa kansakuntaa muiden kansakuntien rinnalla. Mikäli talonpoika haluaa jättää perinteisen toimialansa, luonnollisin tie Snellmanin mukaan on ryhtyä teollisuudenharjoittajaksi. Talonpoika ei kuitenkaan näin saavuta korkeampaa sivistystasoa, koska hän ei ole saanut kasvatusta ja koulutusta siihen lapsuudesta lähtien. Maanviljelijä on valmis "sivistyneeseen teollisuuteen" vasta toisessa sukupolvessa. Nyt on Snellmanin mukaan löydettävä opin tie sivistyneeseen teollisuuteen.

Suurempi käytännön vaikutus kuin Qvistin toiminnalla oli kuitenkin yliopiston dosentilla ja Helsingin suomalaisen normaalikoulun opettajalla ja sittemmin yliopiston ylimääräisellä filosofian professorilla F. F. J. Peranderilla. Hän osallistui Helsingissä aktiivisesti poliittisiin keskusteluihin ja myös kiistoihin, jotka koskivat Kansanvalistusseuran ohjelmaa 1870–1880-luvulla. Jo väitöskirjassaan *Kritisk undersökning af Statsbegreppet i den hegelska filosofin* (1870) hän esitti käsityksiä, jotka kyseenalaistivat hegeliläisen käsityksen valtiosta ja tarkasteli niitä seuraamuksia, joita uudella yhteiskunnallisella tilanteella, etenkin uudella luokkajaolla oli valtioteoriaan ja sen kautta myös kansanvaltaan.

Kirjoituksessaan Kansanvalistusseuran ohjelmasta vuonna 1878 *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* Perander esittää, etteivät etuoikeudet säädetyt "enää omin voimin jaksa kannattaa historian tarkoituksia" ja että niiden etuoikeutettujen ohella "kansojen täytyy omalla innolla, omalla toimella ottaa osaa julkiseen elämään". Peranderin mukaan Kansanvalistusseura täydentää kansakoulujen työtä ja saattaa siten "kansallisen sivistyslaitoksen itsessään jonkin moiseen vaikutuksen ja tarkoituksen suhteen". Perander pitää hyvänä sitä, että seura vetoaa nykyajan "historialliseen sivistysmuotoon, joka

enemmin kuin koskaan vaatii kansallista kannatusta". Perander pitää hyvänä myös sitä, että seura ottaa huomioon nykyaikaisen yhteiskunnan taloudellisen järjestelmän, joka on "meidänkin maassamme pääsyt valloillensa ja päivä päivältä yhä enemmän levittää herruutensa kaikkiin oloihimme".

Kuten Ilkka Liikanen toteaa väitöskirjassaan, "Peranderin mukaan kansanvaltainen valtiollinen muoto teki yhteisen kansan sivistyksen tärkeäksi, välttämättömäksi asiaksi". Koskisesti ja Meurmanista poiketen Perander ei enää pidä uskontoa ja sikäli vain eettistä, "siveellistä" valistusta pääasiana vaan tähdentää myös tieteen keskeistä sivistävää roolia. Hänen mukaansa tiede on "kaikkialla muuttunut yhteisen kansan sivistyskeinoksi" ja jopa filosofiassa pyritään demokraattisempaan ilmaisumuotoon:

"Ainoastaan tässä muodossa tiede voipi toimittaa valistusvirkaansa yhteisessä kansassa ja tässä muodossa tiede ja tiedollinen oppi meidän aikanamme, jolloin yhteiskunnan eri luokkain elämänsien tasoitaminen on tullut niin tärkeäksi, voipi olla avullinen tuossa tasoitustoimessa. – Valistus tiedollisen opin kautta on tällä tapaa vapaassa yhteiskunnassa aivan välttämätön sivistyskeino, uskonnollisen henkistyksen rinnalla."

Tieteellisen ja filosofisen tiedon merkityksen painottaminen sivistyksessä kuului jo Snellmanin käsityksiin. Kristillispohjaisen eettisen asenteen opettaminen oli Snellmanin, kuten nyt Peranderinkin käsityksen mukaan, yksi kasvatuksen keskeisimmistä tehtävistä, kun taas kansanopetuksen ja ammatillisen koulutuksen tehtävä oli antaa sellaiset valmiudet, että nuori ihminen jo varhaisessa vaiheessa pystyi tekemään tietoisia, yksilöllisiä valintoja eikä toiminut elämässään ja toimissaan alamaisen tavoin.

Snellmanista ja myöhemmistä suomalaisuusmiehistä poiketen Perander otti porvarillisen luokkayhteiskunnan sivistykselle asettamat vaatimukset paremmin huomioon. Suhteellisuudentajuinen ajattelu edellytti nyt itse asiassa myös sitä, että yksilön tuli suhtautua yhteiskunnallisiin ilmiöihin oikeudenmukaisesti ja että hänen tuli lähimmäisensä rakkauden lisäksi tuntea myös yhteiskunnallinen vastuunsa. Tässä suhteessa Peranderin käsityksistä on johdettavissa ajatuksia, joilla voisi olla merkitystä myös tarkasteltaessa sivistyksen merkitystä nykyisin, uusliberalistisen ideologian ja markkinakapitalismin hegemonian aikana.

Perander tunsu poliittisesti ja sivistyksellisesti aktiivisista suomalaisuusmiehistä ehkä par-

haiten ajan eurooppalaiset aatteet ja opit. Hän oli kirjoituksissaan viitannut esimerkiksi Marxin luokkateoriaan. *Kirjallisen Kuukausilehden* kirjoituksessaan ”John Stuart Millin yhteiskunnallinen filosofia” (1879) hän kiteytti Millin ajatukset toteamukseen, ”ettei ollut olemassa varsinaista kansallista luonnetta, jollei ole erilaisia yhteiskunnallisia luokkia, erilaisia puolueita, erilaisia elämän, tavan, mielipiteen murteita, jotka vastustavat, rajoittavat, hillitsevät toisiaan, siten tuottaen yhteistä, yleistä, kansallista”. Peranderin ajatukseen sisältyy oikeastaan varsin moderni käsityksen demokratiasta sekä poliittisen toiminnan muotona että sisällöstä.

Perander jatkaa autonomian ajan sivistyksellistä ja suhteellisuudentajuista traditiota, mutta muuttaa sen vastaamaan sisällöltään porvarillisen yhteiskunnan ja kapitalistisen talouden asettamia vaatimuksia. Olennaista tässä, kuten osin myös aikaisemmassa snellmanilaisessa ajattelussa on se, että sen edustajat kehittelivät kukin oman aikansa edellytysten mukaisesti käsitystä, että sivistys on itse asiassa demokratian edellytys. Demokratian toteutumiseen ei riitä se, että kansalle, koko väestölle tataan mahdollisuus ja oikeus ilmaista vaaleissa mielipiteensä valitsemalla ne edustajat, joiden kukin katsoo parhaiten edustavan hänen omia näkemyksiään.

Demokraattisuuden ideaali edellyttää, että jokainen äänestäjä pystyy tietoisesti harkitsemaan valintojaan, mikä puolestaan edellyttää korkeaa sivistystasoa ja suhteellisuudentajua. Käytännössä tämä merkitsee sitä jo Snellmanin, Lönnrotin ja muiden varhaisten suomalaisuusmiesten esittämää kantaa, että kasvatuksen, opetuksen ja koulutuksen tulisi aina sisältää myös sivistyksellinen aines.

KIRJALLISUUTTA

- Bollenbeck, Georg (1994): *Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters*. Frankfurt am Main: Insel.
- Jussila, Osmo (2004): *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. Helsinki: WSOY.
- Kalleinen, Kristiina (2001): ”Isänmaan onni on kuulua Venäjälle”. *Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä*. Helsinki: SKS.
- Karkama, Pertti (1989): *J.V. Snellmanin kirjallisuuspolitiikka*. Helsinki: SKS.
- Karkama, Pertti (2001): *Kansakunnan asialla. Elias Lönnrot ja ajan aatteet*. Helsinki: SKS.
- Karkama, Pertti (1994): *Kirjallisuus ja nykyaika. Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä*. Helsinki: SKS.
- Karkama, Pertti (1998): *Kulttuuri ja demokratia. Kirjoituksia kulttuurin nykytilasta*. Helsinki: SKS.
- Karkama Pertti (1982): *Vapauden muunnelmat. J.L. Runebergin maailmankatsomus hänen epiikkansa pohjalta*. Helsinki: SKS.
- Klinge, Matti (2004): *Poliittinen Runeberg*. Helsinki: WSOY.
- Liikanen, Ilkka (1995): *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty*. Helsinki: SHS.
- Manninen, Juha (1996): *Feuer am Pol. Zum Aufbau der Vernunft im europäischen Norden*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Manninen, Juha (2003): *Miten oppi modernista valtiosta syntyi Suomessa*. Oulu: Sophopolis.
- Manninen, Juha (2000): *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. Helsinki: SKS.
- Manninen, Juha & Patoluoto, Ilkka (toim.) (1986): *Hyöty, sivistys, kasakunta*. Oulu: Pohjoinen.
- Snellman, Johan Vilhelm (1842): *Läran om staten (Samlade Arbeten III, 298-498)*.
- Snellman, Johan Vilhelm (1841): *Versuch einer spekulativen Entwicklung der Idee der Persönlichkeit (Samlade Arbeten II, 197-343)*.
- Väyrynen, Kari (1992): *Der Prozess der Bildung und Erziehung im finnischen Hegelianismus*. Helsinki: SHS.

Kirjoittaja on kotimaisen kirjallisuustieteen professori emeritus Turun yliopistossa. Kirjoitus perustuu esitelmään Tieteen päivillä tammikuussa 2005.